

ƏCNƏBİLƏRƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXU DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ YAZILI RABİTƏLİ NİTQİN İNKİŞAFI

Elza İsmayılova
Xəzər Universitəsi

İngilisdillilərə Azərbaycan dillini öyrətmək üçün *oxu dərsləri* mühüm vasitədir. Onlar oxu dərslərində ən çox Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri, Azərbaycan tarixinə, Azərbaycan mədəniyyətinə aid mətn və hekayələr, ailə və məişət, siyasət və s. ilə tanış olurlar. Bu cür dərslərdə tələbələrin nitqi inkişaf edir, lüğət ehtiyatı zənginləşir. Ona görə də oxu dərsləri səmərəli təşkil edilməli və şifahi nitqdən sonra aparılmalıdır.

Tələbələr oxu üzrə aşağıdakıları bilməli və bacarmalıdırlar¹:

– Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinə aid mətn və hekayələri oxumağı;

– şeir və nəsr parçalarını oxumağı;

– ailə və məişət, siyasət və s. aid mətnləri oxumağı;

– dialoqlu kiçik mətnləri rollar üzrə oxumağı;

– suallara oxu mətnlərindən istifadə etməklə şifahi şəkildə cavab verməyi;

– mətni ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə, şifahi tərcümə etməyi;

– oxunan mətnlərə suallar verməyi;

– oxunmuş parçaların məzmununu nağıl etməyi;

– kiçik şeirləri əzbər söyləməyi;

– Azərbaycan dilinə məxsus spesifik səsləri düzgün tələffüz etməyi;

– tələffüz normalarına, intonasiya və vurğuya riayət edərək mətnləri oxumağı;

– mətndən irəli gələn fikri müəyyənləşdirməyi;

– sadə qəzet və jurnal məqalələrini oxumağı.

Oxu prosesi aşağıdakı ardıcılıqla getməlidir:

¹Azərbaycan dili proqramı. Təlim rus dilində olan məktəblərin 3-11-ci sinifləri üçün. // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. – B., 1988, №2, s.54-66.

- lüğət üzərində iş;
- mətnin oxusu: a) cümlə-cümlə oxusu; b) hissə-hissə oxusu;

c) bütöv oxusu;

- mətnə aid sualların verilməsi;
- mətnin nağıl edilməsi.

Oxu zamanı mətnin xarakteri nəzərə alınmalıdır. Dialoqlar, təmsillər kollektiv (rollar üzrə) oxunmalıdır. Hekayələrin, mənzum parçaların tədrisində isə tələbələrin monoloji oxusuna üstünlük verilməlidir.

Oxu dərslərində aşağıdakı qaydalara riayət etmək yerinə düşər:

- (1) Mətn həcmcə kiçik olmalıdır.
- (2) Oxu üçün elə mətnlər seçilməlidir ki, orada məlum sözlərin sayı çox olsun, tələbə onun məzmununu lüğətsiz başa düşsün.
- (3) Oxu dərslərində ixtisasauyğun mətnlərdən istifadə edilməlidir.
- (4) Mətnlər tələbənin anlaq səviyyəsinə uyğun seçilməlidir.
- (5) Material cansıxıcı və maraqsız olmamalıdır. Müasir bədii ədəbiyyatdan, tələbələrdə maraq oyadan gənclik, ailə, dostluq, siyasət, biznes və s. kimi sahələrdən götürülməli, tələbələri maraqlandıran bədii parçalardan seçilməlidir.
- (6) Mətndəki yeni sözlər izah edilməlidir.
- (7) Tələbələr oxuduğu materialın məzmununu başa düşməlidirlər.
- (8) Oxu texnikasının inkişafı üçün çalışmalar üzərində iş aparılmalıdır.
- (9) İfadəli oxu məqsədilə texniki vasitələrdən istifadə edilməlidir.
- (10) Oxunmuş material müzakirə obyektinə çevrilə bilər.
- (11) Şeirlərin oxusu tələbələrin ifasında ya maqnitofon lentinə, ya da kompakt diskə (Compact Disc – CD) yazdırıla və aktyor oxusu ilə müqayisə edilə bilər.

Mətni ilk dəfə müəllim oxumalıdır. Odur ki, hər bir müəllim öz nitqi üzərində çalışmalıdır. Müəllimin nöqsanlı tələffüzü tələbələrdə yanlış tələffüz vərdişləri yarada bilər. Onun nitqi gözəl, məzmunlu və ifadəli olmalıdır ki, tələbələr ondan nümunə götürə bilsinlər. Müəllimin gözəl və təsirli danışığı, aydın diksiya və rəvan tələffüzlə oxusu tələbələr üçün həmişə nümunədir. Hər hansı bir hekayəni, şeiri ifadəli

oxumaq müəllimdən pedaqoji ustalıq tələb edir. Bunun üçün müəllimdə hazırlıq və qabiliyyət olmalıdır.

Gözəl, aydın və ifadəli oxunu hər müəllim bacarmır. Əgər müəllim mətni, xüsusilə şeiri təsirli oxuya bilmirsə, onda o, tanınmış bir aktyorun, yaxud da səlis səsi olan bir tələbənin ifasında lent yazısını dərsə gətirə bilər. Əgər bunlar varsa, müəllimin oxusuna ehtiyac azalır.

Müəllim tələbənin mətnin məzmununu başa düşüb-düşmədiyini bilmək üçün aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- lüğət üzrə iş aparmağı;
- oxunmuş mətndəki ayrı-ayrı ifadələrin mənasını, həmçinin bütövlükdə onun məzmununu açan sual - cavab təşkil etməyi;
- oxunmuş mətni nağıl etdirməyi.

Oxu dərslərində lüğət üzrə işin əhəmiyyəti çoxdur. Bu, tələbələrin qavrama prosesinin tamlığı üçün çox yaxşıdır. Tələbələr yeni sözlərlə tanış olduqdan sonra sözlərin düzgün tələffüzünə fikir verirlər.

Bəzi müəllimlər qeyd edirlər ki, yeni sözlərin izahı oxu prosesində və ondan sonra olmalıdır. Mənə görə, yeni sözlər oxudan əvvəl izah olunmalıdır. Əgər tələbə sözün mənasını bilmirsə, həmin mətn üzərində iş aparılarkən işin səmərəliliyinə necə inanmaq olar?

Ancaq bəzən elə sözlərə rast gəlmək olur ki, onun mənası mətnin və ya işləndiyi cümlənin məzmunundan aydın olur. Belə sözlər oxu prosesi zamanı izah edilməlidir.

Müəllim yeni sözləri həm lövhədə yazar, həm şifahi deyər, həm də proyektorla ekrana sala bilər.

Yeni sözlər aşağıdakı üsullarla öyrədilir:

- tərcümə ilə;
- əyaniliklə;
- müqayisə yolu ilə (Bu, çətin sözlərin sinonimləri, antonimləri ilə izah yolu da adlandırılır).

Bu üsulların içərisində, məncə, ən əhəmiyyətli *tərcümə üsulu*dur. Yeni sözləri bu üsulla öyrədərkən müəllim yeni sözləri ya hərfi tərcümə edir (*kök – fat, baxmaq – to look, dost-friend*), ya da tərcüməsi mümkün olmayan sözlərin ingiliscə izahını verir (*məsələn: danışdı, alaram, yazdırsan və s.*).

Yeni sözlərin ingilis dilinə tərcümə edilməsi həm birbaşa məqsəddə nail olmağa imkan yaradır, həm də az vaxt aparır. Təcrübə göstərir

ki, ingilis dilini yaxşı bilən Azərbaycan dili müəllimləri bu üsuldən daha çox istifadə edirlər.

Müəllim yeni sözləri əyaniliklə öyrətdikdə ya əşyanın özünü, ya da şəklini gətirə bilər. Əgər müəllim bacarırsa, özü də şəkil çəkər. Əyaniliklə öyrədilən yeni sözlər oxudan əvvəl izah olunmalıdır. Çünki oxu prosesində əşyanın özünü, modelini və ya şəklini göstərmək oxunan mətnə tələbələrin diqqətini tamamilə yayındırır.

Müəllim yeni sözlərin izahında sinonim və antonimlərdən də istifadə etməlidir. O, lövhədə yeni sözləri yazarkən onun qarşısında sinonim və antonimlərini də yazmağa bilər. Sinonimi tapanda tanış söz tanış olmayan sözlə qarşılaşdırılır. Məsələn:

yavaş	asta
üz	sifət
gül	çiçək
gen	enli
kiçik	balaca
adam	insan
mahnı	nəğmə

Yeni sözlərin izahında antonimlərdən də istifadə olunur. Müəllim tanış olan sözlərin qarşısında onun antonimini də yazır. Məsələn:

gözəl	çirkin
isti	soyuq
quvvətli	zəif
qalxmaq	oturmaq
ağ	qara
kök	arıq
gecə	gündüz

Müəllim tələbələrə başa salır ki, sözlərin qarşısında yazılanlar əksmənalı sözlərdir. Antonimlərin bu cür qarşılaşması nəticəsində tələbələr *çirkin*, *soyuq*, *zəif*, *qara*, *oturmaq*, *arıq* sözlərinin mənasını onlara əvvəlcədən məlum olan sözlərin köməyi ilə daha tez və daha asan yadda saxlayırlar.

Mətn üzərində işin başlıca istiqamətlərindən biri də *onun məzmununun öyrədilməsindən* ibarətdir. Məzmun üzərində iş tələbələrin yeni mənimsədikləri sözləri daha möhkəmlətməyə kömək edən mühüm bir

vasitədir. Mətnin məzmunu üzərində iş apararkən, birinci növbədə, oxu zamanı tələbələrin yadlarında qalan faktları xatırlatmaq lazımdır. Ona görə də mətnə aid suallar üzərində iş aparılır.

Mətn oxunduqdan sonra ona aid suallar verilir. Bu suallar mətnin məzmununu əhatə etməlidir. Tələbələr də bir-birilərinə suallar verə bilərlər. Bir tələbə mətni oxuyar, o birilər isə mətnə aid sualları verirlər.

Mətnin məzmununu açan sual-cavaba aid bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Aylin müəllimə

Aylin müəllimənin otuz üç yaşı var. O, Xəzər Universitetində işləyir. Onun iyirmi yeddi tələbəsi var. Tələbələrdən on beşi oğlan, on ikisi qızıdır.

Aylin xanım tələbələrini çox sevir. Tələbələri də onu sevirlər. O, səbirli və səmimi müəllimədir. Aylin xanım tələbələrinə həmişə kömək edir.

1. Siz nə öyrəndiniz? Aşağıdakı suallara cavab verin.

What did you learn? Answer the following questions:

Müəllimənin adı nədir?

Onun neçə yaşı var?

O, harada işləyir?

Onun neçə tələbəsi var?

Onlardan neçəsi oğlan, neçəsi qızıdır?

Aylin xanım tələbələrini sevirmi?

Tələbələri də onu sevirləmi? Niyə?

2. Nə görürsünüz? Şəklə baxın və aşağıdakı suallara cavab verin.

What do you see? Look at the picture and answer the following questions:

Neçə oğlan və neçə qız görürsünüz?

Müəllimə qocadır, ya cavan?

Müəllimə nə edir?

Tələbələr nə edirlər?

Tələbələr dərslə hazırdırlarmı?

3. Nə fikirləşirsiniz? Özünüz barədə aşağıdakı suallara cavab verin.
What do you think? Answer the following about yourself.

Tələbəsinizmi?

Siz oxumağı sevirsinizmi?

Siz müəllim olmaq istərdinizmi?

Əgər müəllim olsaydınız, hansı fənni seçərdiniz? Niyə?

Siz səbirli və səmimisinizmi?

Evlisinizmi?

Dostlarınız varmı?

Əgər varsa, ən yaxın dostunuz kimdir?

Bu suallar tələbələrin mətnin məzmununa aid bildiklərini bir daha yada salır və sistemləşdirir. Eyni zamanda şifahi nitq vərdişlərinin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Oxu dərslərində *nağıletmədən* də istifadə edilir. Tələbələr mətni öz sözləri ilə danışirlar (“*Tülkü və durna*”, “*Ayı və şir*”, “*Tərs keçilər*”, “*Şir və siçan*”, “*Kərpickəsən qoca*” və s.). tələbələr mətni oxuduqdan sonra onun məzmununu bildikləri kimi nağıl edirlər. Bu, məzmunun tələbələr tərəfindən yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir. Tələbələrin nitqi inkişaf edir, onları məntiqli, məzmunlu danışmağa alışdırır.

Oxu mətnləri nitq fəaliyyəti üzrə bacarıq və vərdişlərin inkişafına təkan verən, potensial imkana malik optimal bir nitq modelidir. Mətn üzrə işi daha canlı və maraqlı qurmaq üçün onların məzmununa uyğun süjetli şəkillərdən, müxtəlif illüstrasiyalardan tez-tez istifadə edilməlidir.

Oxu dərslərində tələbələr mətnə aid şəkillər də çəkə bilirlər. Əgər belə olarsa, mətn tələbələrin hafizəsində uzun müddət qalar. Yaxud da hər hansı mətnə aid çəkilmiş filmlərdən (sənədli, cizgi və s.) istifadə edilir. Məsələn: “Azərbaycan”, “Üzeyir Hacıbəyov” və s. mətnləri keçərkən sənədli filmlərdən istifadə etmək olar. Tələbələr Ü. Hacıbəyov haqqında sənədli filmə baxdıqda bəstəkarın həyat və yaradıcılığı ilə hərtərəfli tanış olurlar. Eyni zamanda Azərbaycan musiqisi, onun janrları haqqında bilik əldə edirlər. Mənzum parçalarının oxusunda şeirlərə aktyorların ifasında qulaq asırlar. Həmin şeirlərə (“Xəzər Universitet”, “Azad bir quşdum”, “Azərbaycan Respubli-

kasının Dövlət himni”, ”Bakı” və s.) bəstələnmiş mahnıları dinləyirlər. Bu , tələbələrdə milli musiqi mədəniyyətimizə olan marağı daha da artırır. Belə dərslər tələbələrə estetik zövq aşılayır.

Oxu dərslərində dərsləkdə olmayan materiallardan, qəzet və jurnal məqalələrindən də istifadə etmək olar. Bunun üçün müəllim əvvəlcədən hazırlaşmalıdır. O, mətn ilə tanış olmalı, mətnin oxusu zamanı qarşıya çıxacaq səhvləri aradan qaldırmaq üçün tədbirlər düşünməlidir. Mətndəki yeni söz və ifadələri müəyyənləşdirməli, onların tərcüməsini (yaxud da lüğətin mənasını) hazırlamalıdır. O, oxunacaq dialoqları, şeirləri, mətnləri əvvəlcədən seçməlidir. Müəllim çalışmalıdır ki, tələbələr müxtəlif qəzet və jurnal məqalələri gətirərkən seçilən mətn tələbələrin bilik səviyyəsinə uyğun olsun.

Oxu mətnləri ingilis dilinə tərcümə edilməlidir mi?

İlk mərhələdə müəllim tərcümə edə bilər. Sonrakı mərhələlərdə müəllim mətni tərcümə etməməlidir. Yalnız mətndəki yeni sözlər tərcümə edilə bilər. Belə olarsa, söz üzərində tələbələr özləri düşünürlər.

Tələbələr mətni tərcümə etməklə onun məzmununu mənimsəməyə nail olurlar. Mətn çətin olarsa, müəllim tələbələrə kömək edə bilər. Bundan sonra bütün tələbələr mətnin məzmununu başa düşürlər.

Belə ki, tərcümə dərslərində müxtəlif çalışmalardan istifadə etmək olar:

- tələbənin biri oxuyur, o birisi isə tərcümə edir;
- mətn ikilikdə oxunur, üçüncü tələbə isə sinxron tərcümə edir;
- tələbələr müxtəlif söz, cümlə və ya mətnə ingilis dilində qulaq asıb onları Azərbaycan dilinə tərcümə edirlər və ya əksinə.

Müəllim oxu zamanı tələbələrin səhvlərini nə vaxt düzəltməlidir?

Mənim fikrimcə, tələbələrin səhvlərini oxu qurtardıqdan sonra düzəltmək lazımdır. Bu yol daha məqsədəuyğundur. Çünki izahat və düzəliş vermək oxu prosesini pozar. Bəziləri qeyd edirlər ki, səhvlər yerindəcə, yəni tələbəni dayandıraraq düzəltmək lazımdır. Mən bunun əleyhinəyəm. Tələbənin səhvini həmin an düzəltməyə çalışanlar onu çaşdırır, əsas məqsəddən – mətni tam oxumaq və anlamaqdan uzaqlaşdırır, onun müstəqilliyini məhdudlaşdırır. Səhv oxunan sözləri axırda lövhədə yazdırmaq, təkrarən tələffüz etdirmək və yenidən oxutmaq lazımdır. Yaxud da zəif tələbə oxuyarkən güclü tələbələr onların səhvlərini dəftərlərində qeyd edirlər. Oxu qurtardıqdan sonra həmin səhvlər müzakirə edilir. Səhvlər düzəldilir və həmin sözləri tələbələr

cümlələrdə işlədirlər.

Oxu dərslərinin əhəmiyyəti çoxdur:

- Bu prosesdə tələbələr yalnız mətnin məzmununu öyrənmir, eyni zamanda onların lüğət ehtiyatı artır, söz birləşmələri və ifadələrin quruluşunu yadda saxlayır, yaddaşlarını zənginləşdirir və düzgün cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirirlər;

- Tələbələrin oxu sürəti artır, oxu vərdişləri inkişaf edir və möhkəmlənir;

- Oxu dərsləri tələbələrdə oxuya maraq oyadır, bu dili öyrənməyə həvəsi artırır;

- Mətndəki məntiqi ardıcılıq və bağlılıq tələbələr üçün şifahi nitq nümunəsinə çevrilir.

- İfadəli oxunun orfoepik cəhətdən düzgünlüyünün təşkil edilməsi tələbələrin şifahi nitqində də həmin cəhətin düzgünlüyünü təmin edir.

Bir oxu dərslərinin tədrisini nəzərinizə çatdırırıq:

Model

Açgöz it

Bir it çayın üstündəki körpüdən keçirdi. Onun ağızında sümük var idi. O, suya baxdı. Orada öz şəklini gördü. Elə bildi ki, başqa itdir,

onun da ağızında sümük var. İt sümüyü almaq istədi. Ona görə özünü suya atdı. İt öz ağızındakı sümüyü də itirdi.

Müəllim əvvəlcə şəkilləri tələbələrə paylayır. Tələbələr şəkillə tanış olduqdan sonra şəkil üzrə söhbət aparılır. Arxasınca mətnin yeni sözləri tərcüməsi ilə birlikdə proyektorla ekrana salınır, yaxud lövhədə yazılır.

Yadda saxlayın

açgöz-greedy

çay-river

körpü-bridge

başqa-other

Remember!

sümük – bone

atmaq-to throw

tapmaq-to find

itirmək-to lose

Tələbələr sözləri oxuyub lüğət dəftərlərinə yazırlar . Mətni müəllimin özü oxuyur (Maqnitofon lentindən, ya da kompakt diskdən də istifadə etmək olar). Oxu qurtardıqdan sonra yazılışı ilə tələffüzü fərqlənən sözlər seçilib lövhəyə yazılır , tələffüzü də qarşısında verilir:

sümük [sümüy]
almaq [almax]
orada [orda]
üstündəki [üsdündəki]

Müəllim bu sözləri tələbələrə tələffüz etdirir.Sonra tələbələrdən biri mətni oxuyur, o biri isə sinxron tərcümə edir. Oxu qrupdakı tələbələr qurtarana kimi beləcə davam edir.

Mətnin oxusu üzrə işi onun tərcüməsi ilə sintez şəklində aparmaq olar. Oxu ilə tərcümə eyni vaxtda olmalıdır. Bu üsuldən istifadə edildikdə vaxta qənaət olunur.Oxu qurtardıqdan sonra mətnə aid sorğu aparmaq olar. Məsələn:

İtin ağzında nə var idi?
O, suda nə gördü?
İt özünü niyə suya atdı?
O, ağzındakı sümüyü niyə itirdi?...

Sual-cavabdan sonra tələbələrə bu mətnin ingilis dilində olan variantı verilir ki, tələbələr həmin mətni ingilis dilindən Azərbaycan dilinə çevirsinlər.

Müəllim tələb edir ki, hər tələbə mətnin bir cümləsinin tərcüməsini lövhəyə yazsın. Sonra səhvlər üzərində iş aparılır.

Bu metoddan istifadə etdikdə tələbələr mətni asanlıqla nağıl edə bilirlər. Tərcümədən sonra mətn nağıl edilir və bir neçə tələbə mətni hissə-hissə danışır. O birisi tələbələr mətni danışanlara suallar da verə bilirlər.Mətn üzrə şəkil də çəkdirmək olar. Dərs beləcə sona çatır.

Hər bir müəllim ingilisdillilərdə Azərbaycan dilinə şifahi şəkildə olduğu kimi, *yazılı şəkildə* də yiyələnmə bacarığının yaranmasını təmin etməlidir. Ona görə də müəllim savadlı yazı vərdişlərinin aşılmasını diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Bu məqsədlə nitq fəaliyyətinin yazı növündən də istifadə edilir. Yazı təlimi oxu təlimi ilə paralel gedir.

Tələbələr yazı üzrə aşağıdakıları bilməli və bacarmalıdırlar²:

–öz adını, soyadını, atasının adını və ev ünvanını düzgün yazmağı;

–oxu mətnlərindən bəzilərinin məzmununa aid bir neçə cümlə yazmağı;

–ingilis dilində verilmiş cümləni və ya mətni Azərbaycan dilinə və əksinə, yazılı şəkildə tərcümə etməyi;

–lüğət materialı üzrə kiçik imla yazmağı;

–buraxılmış hərfləri artırmaqla üzündən köçürməyi;

–intonasiyadan asılı olaraq cümlənin sonunda sual, nida və nöqtə işarəsini işlətməyi;

–verilmiş suallara 3-4 sözlü cümlələrlə yazılı cavab verməyi;

–qısa məktub yazmağı;

–beş-altı cümlə həcmində mətn tərtib etməyi;

–dərslərdə müvafiq çalışmaları yerinə yetirməyi;

–kiçik həcmli ifadə yazmağı;

–öz ailəsi haqqında bir neçə cümlə ilə məlumat verməyi;

–qısa tərcüməyi-hal, ərizə və digər qısa sənədləri yazmağı;

–mətnin suallarına cavab yazmağı;

–kiçik həcmli inşa yazmağı və s.

Yazılı nitqin inkişafı zamanı tələbələrin Azərbaycan dilinə aid bilik və bacarıqlarını da yoxlamaq lazım gəlir. Bu iş prosesində müəllim şifahi nitq vərdişlərinə təkan verən müxtəlif yazı növlərindən (suallara cavab, cümlələrin genişləndirilməsi və tamamlanması üzərində iş, deformasiya olunmuş (qarışdırılmış) mətn üzərində iş, tərcümə, imla, ifadə, inşa və s.) istifadə edə bilər.

Suallara cavab

Suallara cavabdan bütün təlim müddətində daha çox istifadə olunur. Tələbələr düşünür, axtarır və verilmiş suallara cavab tapırlar. Bu da onların müvafiq cümlə qurmaq bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini

²Azərbaycan dili proqramı. Təlim rus dilində olan məktəblərin 3-11-ci sinifləri üçün.//Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. – B., 1988, №2, s.54-66.

yoxlamağa imkan verir. Eyni zamanda tələbələrin nitq vərdişləri və məntiqi tərəkürü inkişaf etdirilir.

Sual-cavab prosesində tələbələrin daha çox fikirləşmələri üçün suallar getdikcə mürəkkəbləşdirilir. Bu zaman tələbələr Azərbaycan dilində daha yaxşı danışa bilirlər.

Yazılı cavab üçün suallar oxunmuş mətn, tamaşa edilmiş film, diafilm, şəkil və s. üzrə verilə bilər.

Model

Şəklə baxın və suallara cavab verin:

(www.flickr.com/.../discuss/72157601593249778/)

1. Şəkildə nədən danışılır?
2. Bir ildə neçə fəsil var və hansılardır?
3. Ağaclar nə vaxt yaşıllaşır?
4. İlin ən isti fəslisi hansıdır?
5. Yağış ən çox hansı fəsildə yağır?
6. Yarpaqlar nə vaxt saralır?
7. Qış fəslisi nə vaxt başlayır?
8. Qışda təbiətdə nə kimi dəyişikliklər baş verir?
9. Ən çox sevdiyiniz fəsil hansıdır? ...

Sual-cavab bitdikdən sonra müəllim “Mənim sevimli fəslim” adlı kiçik bir hekayə də yazdırma bilər.

Yaxud da Azərbaycanın xəritəsini gətirib, sual-cavab yolu ilə mətn düzəltməyə bilər. Suallar lövhəyə yazılır, tələbələrlə aşağıdakı şəkildə müzakirə aparılır:

1. Azərbaycanın paytaxtı haradır?
2. Azərbaycanın iri şəhərləri hansılardır?
4. Bakı böyükdür, yoxsa Gəncə?

5. Azərbaycanda hansı böyük çaylar var?

6. Kür çayı uzundur, yoxsa Araz?

7. Kür çayı hansı yerlərdən keçib gedir?...

Sonra tələbələrdən tələb olunur ki, cavablar əsasında bir mətn düzəlsinlər. Tələbələr mətn düzəldərkən Azərbaycanın coğrafiyası ilə hərtərəfli tanış olur və müəyyən məlumata yiyələnirlər.

Cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirmək məqsədilə şəkillərdən də istifadə edilir. Bu şəkillər oxunmuş mətnlə bağlı ola da bilər, olmaya da. Şəkillər əsasında tələbələr suallara cavab verir və mətn düzəldirlər. Adətən, şəkllə aid sualları müəllim verir.

Bəzən sual-cavab prosesində tələbələrdən də istifadə etmək olar. Bu zaman tələbələrdən biri soruşur, o birisi cavab verir. Qalan tələbələr isə sualların cavabı əsasında mətn düzəldib yazırlar.

Deməli, sual-cavab yazı növündən istifadə zamanı tələbələr söz, söz birləşmələri və cümlələr oxuyur, yadda saxlayırlar. Onların alınan informasiyaya cavab vermək vərdişləri hərtərəfli inkişaf etdirilir.

Defomasiya olunmuş mətn üzərində iş

Bu yazı növündə mətndəki cümlələrin yeri dəyişdirilir. Tələbələr dağınıq verilmiş cümlələri bərpa etməklə mətn düzəldirlər. Məsələn:

Mənim ailəm

Qardaşım mühəndisdir. Bizim ailəmiz xoşbəxtidir. Atam həkimdir. Biz dörd nəfərlik: atam, anam, qardaşım və mən. Anam rəssamdır. Mən tələbəyəm.

Öyrədilmiş şeirdəki misraların sırasını da defomasiya etmək olar:

*Torpağa düşdüm,
Köksümdən vurdu,
Bu gənc yaşında
Bir ovçu gördüm,*

Bu növ yazının aparılmasında tələbələr cümlə qurmaq vərdişlərinə və öz fikirlərini müəyyən ardıcılıqla ifadə etmək bacarığına yiyələnirlər.

Tərcümə

Tərcümə ikinci dilə yiyələnməkdə ən səmərəli üsullardan biridir. Bu üsulla tələbələrin azərbaycanca praktik nitqə necə yiyələndiklərini

müəyyənləşdirmək olar. Tərcümə zamanı tələbələrin linqvistik təfəkkürü inkişaf etdirilir, lüğət ehtiyatı zənginləşdirilir.

Tərcümə iki yolla aparılır:

- (1) Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə;
- (2) ingiliscədən azərbaycancaya tərcümə.

Birinci yol asan olduğu üçün xarici tələbələr çətinlik çəkmirlər. Onlar Azərbaycan dilində mətni oxuyur və başa düşdükləri dərəcədə tərcümə edirlər. Ancaq tələbələr ana dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı çətinliklərlə qarşılaşırlar, çünki hər iki dildə cümlədə sözlərin sıralanmasında fərqlər vardır. Bu tərcümədə əsas məqsəd tələbələrin düzgün cümlə qurmaq vərdişlərini yoxlamaqdır.

Tərcümə üçün material sözdən, cümlələrdən və rabitəli mətndən ibarət ola bilər. Məsələn:

1. *Aşağıdakı cümlələri ingilis dilinə tərcümə edin.*

Mən həkiməm. Mən oxuyuram.

Sən rəssamsan. Sən alırsan.

O, müəllimdir. O yeyir.

İdmançılar oynayırlar.

2. *Cümlələri model üzrə oxuyub tərcüməsini yazın.*

Bu gün yağış yağ ır.
 Dünən dı.

Araz kitab oxu yur.
 Elnur du.

3. *Eşidəcəyiniz sualların cavabını azərbaycanca yazın.*

– What is your name? Mənim adım Zaurdur .

– What is your last name? _____

– How are you? _____

– Where are you from? _____

–How old are you? _____

4. Mətni Azərbaycan dilinə tərcümə edin. Translate the text into Azerbaijani.

(Şəkili bir mətn verilir. Tələbələr mətni yazılı şəkildə tərcümə edirlər. Müəllim tələb edir ki, hər tələbə mətnin bir cümləsinin tərcüməsini lövhəyə yazsın. Sonra səhvlər üzərində iş aparılır).
Məsələn:

5. Şəklə baxıb cümlələr qurun. Sonra həmin cümlələr əsasında mətn düzəldin və mətnə ad verin.

(http://bw_clipart_sick.gif...)

6. Şəkillərin adını tapın və cümlələri yazılı şəkildə ingilis dilinə tərcümə edin.

Biz doqquzda məktəbə gedirik.

Stolun üstündə var.

Nigar içir.

Mən mağazadan alacağam.

Nurlan yedi.

Bu cür çalışmalardan istifadə zamanı tələbələrin tərcümə işinə marağı daha da artır. Onların hamısı çalışır ki, dərstdə fəallıq göstərsinlər.

Cümlələrin genişləndirilməsi və tamamlanması

Yazılı rəbitəli nitqdə ən çox istifadə olunan yazı növlərindən biri də cümlələrin genişləndirilməsi və tamamlanması üzərində aparılan

işdir. Bu yazı növündə tələbələrin cümlə qurmaq vərdişləri inkişaf etdirilir, onlar ifadə və inşa yazıya hazırlanırlar. Bu yazı növündən tez-tez istifadə edilir. Bu məqsədlə müxtəlif çalışmalar üzərində iş aparılır. Məsələn:

1. *Cümlələri tamamlayın. Complete the sentences.*

Rauf iş... gedir. Mən Amerika... gəlirəm.
Nənə divan... oturur. Sona kino... baxır.

2. *Buraxılmış sözləri yazın. Write missing words.*

Nihat - - - . Səninlə - - - olmağımıza - - - .
Gülşən - - - oxuyur. - - - pəncərəni bağladı.
Sözlər: Aysel, tanış, yatır, kitab, şadam

3. *Aşağıdakı cümlələrə müvafiq sifətlər artırmaqla onları genişləndirin.*

Emil ... alma yeyir. Atam ... ayaqqabı aldı.
Mən ... çay içdim. Anam ... xörək bişirir.

4. *Dialogu tamamlayın.*

– Aylan, hara gedirsən?
– Xəstəxanaya.
– Xəstələnmişsən?
– ...

5. *Məktubu tamamlayın.*

Əziz dost! Üç gündür ki, Bakıdayam. Burada hər şey gözəldir.
Dünən...

6. *Aşağıdakı cümlələrə sözlər artırmaqla onları genişləndirin.*

Ruslan yazır. Aydan baxır.
Mən gedəcəyəm. Mənim kitabım var.
Rəna aldı. Atam işləyir.

Bu cür çalışmalar üzərində lövhədə də işləmək olar. Əvvəlcədən hazırlanmış cümlələr lövhəyə yazılır. Müəllim tələbələrdən tələb edir

ki, bir-bir gəlib cümlələrdə buraxılmış sözləri rəngli təbaşirlə yerinə yazsınlar.

Tələbələrin orfoqrafik vərdişlərinin möhkəmləndirilməsində və inkişaf etdirilməsində bu tip çalışmaların müstəsna əhəmiyyəti vardır. Tələbələr Azərbaycan dilindən öyrəndikləri nəzəri biliyi təcrübəyə tətbiq etmək imkanı da əldə edirlər.

İmla

Tələbləri düzgün yazmağa alışdırmaq üçün imlalardan geniş istifadə olunur. İmla yazıların qarşısında duran vəzifələrdən biri də tələbələrə düzgün və savadlı yazı vərdişləri aşılamaqdır.

İmla yazı üçün aşağıdakı tələblər qoyulur:

1. İmlanı lüğət materialı, rəbitəli və rəbitəsiz mətnlər üzrə yazdırmaq lazımdır.

2. İmla üçün tələbələrin söz ehtiyatını əhatə edən və linqvistik biliyinə uyğun mətn seçilməlidir.

3. Mətn həcmcə kiçik olmalıdır.

4. İmla yazı üçün əvvəlcə tələbəyə tanış olan, sonra az tanış olan, daha sonra isə tanış olmayan materialdan istifadə edilməlidir.

Müəllim imlanı bir nəfərə lövhədə, yerdə qalanlara isə dəftərində yazdırmağa bilər. İmla qurtardıqdan sonra lövhədə yazılmış cümlələr və ya mətn üzərində iş aparılır, səhvlər düzəldilir. Tələbələr isə öz səhvlərini lövhədə düzəldilmiş mətn əsasında düzəldirlər. Yaxud da tələbələr bir-birilərinin yazılarını da yoxlaya bilərlər. Bu cür yoxlanılmış imlaları müəllim yenidən yoxlamalıdır.

İmlanı maqnitofon vasitəsilə də yazdırmaq olar. Mətn əvvəlcə aydın diksiya ilə maqnitofon lentinə yazılır. Maqnitofondan istifadə zamanı tələbələr bir-birilərindən köçürə bilmirlər.

İmla yazının bir növü də *əzbərlənmiş mətnin yazdırılmasıdır*. Əzbərlənmiş mətnin yazdırılması üçün şeirlər, kiçik həcmli nəsr parçaları, dialoqlar, atalar sözləri, lətifələr və s. seçilə bilər.

Mətn əvvəlcə tələbələrə tapşırılır. Onlar həmin mətni əzbərləyirlər. Mətni tələbələrə müəllim yox, özləri özlərinə diktə edirlər. Tələbələr əzbərlənmiş mətnin yazdırılmasında yazılışı ilə deyilişi arasında fərq olan sözlərin yazılışını tezliklə öyrənirlər.

İfadə

Bu yazı növündə tələbələr oxuduqları mətni öz sözləri ilə məntiqi ardıcılıqla ifadə edirlər. İfadə həm tələbələrin rəhbərliyi altında inkişaf etdirir, həm də onların müstəqil düşünməsində mühüm rol oynayır.

Tələbələr oxunmuş sadə mətn üzrə ifadə yazırlar. Seriya şəkillər üzrə də ifadə yazdırmaq olar. Bu zaman əvvəlcə şəkillər üzrə müsahibə aparılır, sonra isə tələbələr bu müsahibə əsasında ifadə yazırlar.

İfadə yazını aşağıdakı ardıcılıqla aparmaq olar:

1. Kiçik bir mətn ya lövhəyə yazılır, ya da proyektorla ekrana verilir.

2. Müəllim mətni ifadəli oxuyur.

3. Mətn üzərində iş aparılır, yəni çətin söz, ifadə və cümlələr izah edilir.

4. Mətnin məzmunu tələbələr tərəfindən nağıl edilir (Güclü qruplarda nağıl etməyə ehtiyac qalmır).

5. Mətn ikinci dəfə oxunur.

6. Plan əvəzinə mətnə aid suallar lövhəyə yazılır.

7. Mətn lövhədən silinir (Suallar lövhədə qalır ki, tələbələr istifadə etsinlər).

8. Tələbələr mətni yazmağa başlayırlar.

İnşa

Yazılı rəhbərliyi altında inkişaf zamanı yaradıcı iş nümunələrinə – kiçik inşalara, ekskursiyalardan alınan təəssüratları əks etdirən sərbəst yazılara geniş yer verilir. Tələbələrin yazdıqları inşalar danışıq təcrübəsi üçün bir vasitədir. İnşa yazı vasitəsilə tələbələrin mövzunun məzmununu açmaq, düzgün yazı qaydalarını mənimsəmək və bacarıqları yoxlanılır.

İnşa yazmaq üçün tələbələr dolğun lüğət ehtiyatına malik olmalı, müstəqil cümlə qurmalı, suallara cavab verməyi bacarmalıdırlar. İnşa yazı zamanı tələbələrin müşahidələri, onu əhatə edən həyat hadisələri haqqında təəssüratları əsas tutulur.

Ən çox şəkil və sərbəst mövzular üzrə inşalardan istifadə edilir. Müəllim inşa mövzularını əvvəlcədən düşünməli, tələbələrin anlaq sə-

viyyəsini nəzərə almalıdır. Bu cür inşaların yazılmasında tələbələrə sərbəstlik verilməlidir.

Tələbələrin müstəqil yaradıcılıq qabiliyyəti və məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək məqsədilə şəkil üzrə inşa yazılardan da istifadə etmək olar. Şəkil üzrə işin müvəffəqiyyəti nitq obyektinin məntiqi və emosional dərk olunmasından, təqdim edilən tablonu tələbələrin bir rəsm əsəri kimi yox, həyatın özü kimi qəbul etməsindən çox asılıdır. Çalışmaq lazımdır ki, tələbələr rəsm əsərində ifadə edilmiş fikri, mənanı düzgün dərk etsinlər. Əvvəlcə tələbələrlə şəkil üzrə söhbət aparılır, onların şəkil haqqında fikirləri müzakirə edilir. Belə söhbətlərdən sonra mövzu hissə-hissə tələbələrə danışdırılır, məzmunca yığcam inşa yazılır.

Şəkil üzrə inşa tələbələrin həm şifahi, həm də yazılı nitqini inkişaf etdirir, onlara sərbəst düşünmə, mühakimə yeritmə imkanları verir, tələbələri daha da fəallaşdırır.

Film üzrə də inşa yazdırmaq olar. Tələbələr müəllim tərəfindən əvvəlcədən seçilmiş filmə baxır və film haqqında rəy yazırlar.

Müəllim tələbələrə belə bir tapşırıq da verə bilər:

Aşağıdakı plan əsasında bu yaxınlarda gördüyünüz film haqqında danışın.

Plan

1. Hansı filmə baxdınız?
2. Filmdə nədən danışılır?
3. Filmdə kim xoşunuza gəldi? Niyə?
4. Filmin hansı obrazını bəyənmədiniz?
5. Hansı mövzuda film çəkmək istərdiniz?
6. Baş rolda oynamaq istərdinizmi? ...

Müsahibədən sonra müəllim təklif edir ki, danışığ, söhbət və müzakirəni qısa şəkildə olsa da yazıya köçürsünlər.

Ümumiyyətlə, şəkil və ya film üzrə inşalar yazdırmaqda məqsəd hər hansı film, obyekt, hadisə haqqında tələbələrin müstəqil fikir yürütmələrini, müşahidə qabiliyyətlərini, dil normalarına riayət edib etməmələrini yoxlamaqdır.

Tələbələrin şəxsi həyat təcrübəsi ilə əlaqədar kiçik inşalar da yazdırılır. Ən yaxşı və müvəffəqiyyətsiz yazılmış inşaların hərəsindən bir nümunə proyektorla ekrana verilir. Hər iki nümunə üzərində iş

aparılır. Müəllim tələbələrə təklif edir ki, bu yazılar haqqında öz fikirlərini bildirsinlər.

İnşa yazıdan tez-tez istifadə edilməlidir. Tələbənin bir neçə dəfə inşa yazması, bir əla inşadan daha yaxşıdır. Tələbənin işlətdiyi hər bir yeni söz, müxtəlif ifadə və cümlələr onun dil təcrübəsinin genişlənməsinə və lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə gətirib çıxarır.

Bir sözlə, ifadə və inşa yazılarla tələbələrin məntiqi təfəkkürü, müstəqil yaradıcılıq qabiliyyətləri, nitqi inkişaf edir. Tələbələrin müstəqilliyi artır, onların şifahi və yazılı nitqləri səlisləşir, zənginləşir.

Oxu dərslərinin təşkili və yazılı rəbitəli nitqin inkişafı zamanı dərslərdə texniki təlim vasitələrindən istifadənin əhəmiyyəti böyükdür. O, tələbələrin bilik və bacarıqlarını daha düzgün istiqamətləndirir. Bu zaman tələbələrin dərslə maraqları və fəallığı artır. Dərs çox canlı və maraqlı keçir. Ona görə də, dərslə səmərəliliyi artırmaq üçün hər bir müəllim texniki təlim vasitələrindən istifadə etməlidir. Texniki təlim vasitələrinin aşağıdakı növlərindən istifadə etmək olar:

1. Vizual vəsait (ekran vasitələri). Diafilmlər, diapozitivlər, səssiz (lal) filmlər və s. belə vəsaitlərdir.
2. Audiovizual vəsait (səs-ekran vasitələri). Bu qrupa tədris filmləri, sənədli filmlər, televiziya verilişləri, video-maqrifon yazıları daxildir.
3. Akustik vəsait (səsli vəsaitlər). Bu qrupa isə qrammofon və maqrifon yazıları, radio verilişləri, həmçinin, universitetin radio qovşağının verilişləri daxildir.

Tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün ən çox istifadə olunan texniki təlim vasitəsi maqrifon yazılarıdır. Əksər mövzuların tədrisində maqrifon yardımçı rolunu oynayır və müəllimin köməyinə çatır. Məsələn, “Say” mövzusunun tədrisi zamanı maqrifon səsləndirilir. Musiqili dəqiqələr başlayır:

Kim sevir sə idmanı

(bir, iki, üç, dörd).

Poladtək olar canı

(bir, iki, üç, dörd).

İdmanı sevirik biz

(bir, iki, üç, dörd).

Bərkiyir bədənımız

(bir, iki, üç, dörd).

Sonra tələbələrə mətnin ingiliscə tərcüməsi səsləndirilir ki, şeirin məzmununu ilə tanış olsunlar.

“Say” mövzusunda bu yolla tədris etdikdə, tələbələr həm dərsə diqqətlə qulaq asır, həm də saymağı tezliklə öyrənirlər.

İngilisdillilərə Azərbaycan dilinin tədrisində maqnitofonla icra edilən bir çox çalışmalardan istifadə olunur. Nümunə üçün aşağıdakıları nəzərdən keçirək:

1. *Qulaq asın və təkrar edin. Listen and repeat .*

Salam. Sabahınız xeyir.	Salamat qalın. Axşamınız xeyir.
Salam. Gecəniz xeyrə qalsın.	Sabahınız xeyir. Salamat qalın.
Bəli. Buyurun.	Xeyr./Yox. Sağ olun.

2. *Əşya şəkilləri (kitab, dəftər, balıq, avtobus, xoruz və s.) paylanır. Onların adı maqnitofonla azərbaycanca səsləndirilir .Maqnitofona qulaq asdıqdan sonra tələbələr həmin sözləri yenidən təkrar edirlər.*

3. *Əvvəlcə mətnin qəhrəmanının (personajının) şəkli tələbələrə paylanır.Tələbələr personajla tanış olurlar. Sonra mətn hər iki dildə səsləndirilir.*

Circus fat lady³

Circus Legrand the fat lady in acircus (Emma legrand is not her real name). She is very famous. Many people come to the circus to see Emma. Emma weighs nearly 250 kilos and is only 28 years old/ she to eat a lot to stay fat / her job is to be fat!

Sirkin kök xanımı

Emma Leqrand sirkin kök xanıdır (Emma Leqrand onun əsl adı deyil). O, çox məşhurdur.Çox adam sirkə Emmanı görmək üçün gəlir .

³ www.cba.edu.bo/sabado/.../DECLINE%20AN%20INVITATION.pdf

Emmanın çəkisi 250 kiloqrama yaxın, yaşı isə 28-dir. O, kök olmaq üçün çox yeyir. Onun işi kökəlməkdir.

Tələbələr mətnlə tanış olduqdan sonra mətnə aid suallar maqnitofonla səsləndirilir. Tələbələr sualları dəftərlərinə qeyd edirlər.

I. Düzgün cavabı seçin.

1. Emma

- (a) məşhurdur.
- (b) gözəldir.
- (c) çirkindir .

2.Emmanın

- (a) 100
- (b) 28 yaş var.
- (c) 5

3.Emma

- (a) sirkdə
- (b) hamamda işləyir.
- (c) restoranda

4.Emmanın çəkisi

- (a) 500
- (b) 250 kiloqramdır.
- (c) 3000

II . Aşağıdakı suallara cavab verin. Answer the following questions.

Emma Leqrand kimdir ?

O, arıqdırmı?

Onun çəkisi nə qədərdir?

Onun neçə yaşı var?

O, harada işləyir?

Suallardan sonra maqnitofon dayandırılır. Suallar ətrafında müakirələr başlayır.

Maqnitofonla icra edilən çalışmalar tələbələrin mənimsəmə bacarığını və Azərbaycan dilinə olan marağını daha da artırır. Hər bir müəllim çalışmalıdır ki, maqnitofon lentinə maraqlı çalışmalar yazsın.

Müəllim radio və televiziya verilişlərindən proqram materialına uyğun gələn parçaları da maqnitofon lentinə köçürə bilər.

Maqnitofonun əhəmiyyəti bir də ondadır ki, tələbələr Azərbaycan dilində öz danışdıqlarını da eşidə bilirlər. Hər hansı iki tələbənin oxu-

duğu şəiri, hazırladığı dialoqları, tələbələrin müzakirə və söhbətlərini də maqnitofon lentinə köçürüb, tələbələrin müzakirəsinə vermək olar. Bu zaman tələbələr bəzi səslərin tələffüzü zamanı yol verdikləri səhvlərini eşidir, onların aradan qaldırılması üçün səylə çalışırlar. Təlim prosesində *ekran* böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim bu məqsədlə diafilmlərdən, epifilmlərdən, kinofilmlərdən, diaproyektorlardan, proyektorlardan, kinoaparatlardan, televiziyaadan və s. istifadə edə bilər.

Dərslərdə *proyektordan* istifadə səmərəli nəticə verə bilər. Proyektorda yazı taxtasına hazır material salınır. Proyekturun əhəmiyyəti ondadır ki, müəllim evdə lazım olan kodpozitivlə materiallar hazırlaya və dərs prosesində ekranda göstərə bilər. O, müxtəlif kitab və jurnallarda verilmiş sxem və cədvəlləri proyektorla ekranda verə bilər:

1. *Cədvəli oxuyun. Read the table.*

Present	alırım, alırsan
Past	aldım, almışıq
Future	alacağam, alarıq

2. *Şəxs əvəzlilərinin yönlük halını öyrənin. Learn the dative case of personal pronouns:*

Adlıq	kim?	mən	sən	o	biz	siz	onlar
hal	nə?						
Yönlük	kimə?	mənə	sənə	ona	bizə	sizə	onlara
hal	nəyə?						

3. *Cümlələr düzəldin. Make up sentences:*

Arzu	kitab	oxuyur.
	qəzet	
	jurnal	
	məktub	

Çətin mövzuların tədrisində proyektordan istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Xəzər Universiteti” mətnini keçərkən mətndəki yeni və çətin sözlərin geniş və aydın şərhli proyektorla ekrana verilir. Tələbələr mətndəki çətin sözlərin mənası ilə tanış olurlar. Bundan sonra onlar mətni oxumaqda çətinlik çəkmirlər.

Model cümlələri də proyektorla ekrana vermək olar. Bu cümlələr dərsin maraqlı keçməsinə səbəb olur. Tələbələr verilmiş model əsasında söz və ifadələr düzəldirlər. Model cümlələr tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirir. Model cümlələrə aid tapşırıqlar proyektorla ekranda canlandırılır:

1. *Şəkildə gördüyünüz adamlara ad verin. Give the people in the picture names:*

Model.

Onun adı Melisadır.

(khazar.org)

2. *Aşağıda verilmiş suallara cavab yazın. Write full answers to the following question:*

- Bu, anadır? – Bəli, bu anadır. – Bəli.
- Bu, atadır? _____
- Bu, bacıdır? _____
- Bu, nənədir? _____
- Bu, Nigardır? _____

3. *Yazın. Write:*

Model.

- Selin nə yeyir ?
- Selin alma yeyir.
- Nuray nə yeyir? (üzüm)
- Aydan nə yeyir? (çörək)

İngilis dilində azhecalı sözlərdə vurğu, əsasən, ilk hecanın üzərinə düşür. Ona görə də əcnəbilər vurğunu sözlərin ilk hecanın üzərinə salaraq, Azərbaycan sözlərini səhv tələffüz edirlər. Azərbaycan dilində elə sözlər də var ki, vurğunun yerini dəyişdikdə sözün mənası dəyişir. Əcnəbilər Azərbaycan dilində olan bu cür sözlərin vurğusunu yerində

deyə bilmirlər. Buna görə də müvafiq sözlər yazılıb hazırlanır və onların vurğusu qırmızı rənglə işarə edilir. Sonra hazır material proyektorla lövhədə göstərilir. Məsələn:

alma´ (apple)	a`lma (don` t buy)
alı`n (forehead)	a`lın (buy)
gəli`n (daughter-in law, bride, fiancé)	gə`lin (come)

Tələbələrlə bu cür işlədikdə vurğunun yerini dəqiq yadda saxlaya bilirlər.

Texniki vasitələrlə də tələbələrin vurğu ilə bağlı nöqsanlarını tezliklə aradan qaldırmaq olar. Şübhəsiz ki, bu, vurğu dəyişikliyinə əsasında duran qrammatik qaydanı da yada sala bilər (*isim və fel...*).

Dərslərdə *epidiaskopdan* istifadənin də müsbət nəticəsi olur. “*Ailə*” mövzusunun tədris edərkən ailə üzvlərini əks etdirən şəkillər epidiaskop vasitəsilə ekranda canlandırılır.

Tələbələr ailə üzvlərinin adlarını öyrənirlər.

baba	<i>grandfather</i>	bacı	<i>sister</i>
nənə	<i>grandmother</i>	qardaş	<i>brother</i>
ata	<i>father</i>	qız	<i>daughter</i>
ana	<i>mother</i>	oğul	<i>son</i>

Sonra tələbələr bu sözləri cümlələrdə işlədirlər. Hər bir tələbənin ailə üzvlərinin işi, sənəti barədə söhbət aparıla bilər. Bu, mövzunun əhatəli mənimsənilməsinə, Azərbaycan dilinə aid müxtəlif sözlərin fəal nitqə daxil olmasına kömək edir.

“*Ərzaq məhsulları*” mövzusunun da epidiaskop vasitəsilə tədris etmək olar. Bu zaman ərzaq məhsullarının şəkli ekrana verilir, onların adları öyrədilir.

Tələbələrdə nitq vərdişlərini formalaşdırmaq məqsədilə texniki təlim vasitələrindən biri olan *diafilmlərin* tətbiqi yaxşı nəticə verir. Diafilmdə material ekranda canlandırılır. Diafilmdən istifadə tələbələri kinofilmdən istifadəyə hazırlayır. Ondan ən çox təmsil və nağıllarda istifadə etmək olar. Bu zaman tələbələr əsərin qəhrəmanlarını – personajlarını öz gözləri ilə görürlər. Onların bu personajlar haqqında olan təsəvvürü genişlənilir. Əgər göstərilən material uzun olarsa, müəllim

diafilmin ayrı-ayrı kadrlarını ekranda saxlayıb, şəkil əsasında tələbələrə sorğu apara bilər. Misal üçün, “Qırmızı papaq”, “Qızıl balıq”, “İki dost” və s. mövzularının tədrisi zamanı bu üsuldan istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələr belə mətnləri həvəslə danışirlər.

Model. “İki dost” mətninin diafilmlə tədrisi.

“İki dost” mətninin diafilmi göstərilir. Ekranda aşağıdakı kadr saxlanılır:

Müəllim kadra aid sorğu aparır:

1. Şəkildə nədən danışılır?
2. Siz şəkildə neçə uşaq görürsünüz?
3. Şəkildə gördüyünüz heyvanın adı nədir?
4. Uşaqlar ayını görcək nə etdilər?
5. Ayı nə üçün yerdə uzanmış uşağı iyləyir?...

(<http://www.learnamericanenglishonline.com...>)

Sonra tələbələrə təklif etmək olar ki, diafilmin məzmununu nağil etsinlər.

“*Ev heyvanları*” diafilmində tələbələr ev heyvanlarının adlarını öyrənirlər. Öyrəndikləri sözləri cümlələrdə işlədirlər.

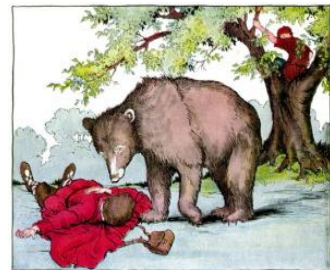
Dərslərdə *tədris diafilmlərdən* istifadə olunarsa, dərslər çox canlı keçər. Bunun üçün tədris diafilmləri çəkilməlidir. Bu əcnəbilərin Azərbaycan dilində sərbəst danışmalarına kömək edir.

Ən yeni texnika vasitələri – kino, kompüter, radio və televiziya dərslərdə geniş tətbiq edilməlidir.

Texnika vasitələri içərisində *kompüter* mühüm yer tutur. Heç bir texniki vasitə öz didaktik imkanları ilə kompüterlə müqayisə edilə bilməz. Xarici dillərin öyrədilməsində kompüterin rolu xüsusi bir tədqiqat mövzudur.

Televiziyanın “*Azərbaycan dilinin tədrisi*” nə xidmət edən verilişlərindən istifadə etmək olar. Yaxud da auditoriyada olan diskussiyaları kameralara çəkdirmək, sonra o mövzuya yenidən qayıtmaq olar.

Videoyazıdan istifadə qısa zaman sərf etməklə çevik, operativ işləməyə imkan verir. Videoyazının əhəmiyyəti ondadır ki, tələbələr çə-

kilmiş materiala istədikləri qədər baxa bilərlər. Əgər qrup materialı ikinci dəfə görülsə, onlar tanış mövzunu böyük məmnuniyyətlə müzakirə edəcəklər. Bəzən tələbələr özlərini videoda görməyi və eşitməyi çox xoşlayırlar. Özlərinin Azərbaycan dilində danışdıqlarına qiymət verirlər.

Əcnəbilərə Azərbaycan dilinin tədrisi üçün *telekurslar* açmaq vaxtı gəlib çatmışdır. Əgər belə telekurslar açılsa, müəllimin işi asanlaşar. Qrup müəllimi bu kurslar zamanı göstərilən materialları və yaxud hissələri götürüb danışmaq praktikasına material kimi verə bilər. Məsələn: Əgər telekurs vasitəsilə “*Say*” mövzusu tədris edilərsə, qrup müəllimi tələbələrə aşağıdakı kimi suallar verə bilər:

- Qrupda neçə tələbə var?
- Tələbələrdən neçəsi oğlan, neçəsi qızıdır?
- Otağın neçə pəncərəsi var?
- Otaqda neçə stol var?
- Qrupda neçə müəllim var?
- Stolun üstündə neçə kitab var?
- Fərid neçənci sırada oturur?

Dövlət televiziyasının ingilis, fransız dillərini öyrətmək üçün xüsusi proqramları var. Ancaq təəssüflər olsun ki, əcnəbilərə Azərbaycan dilinin öyrədilməsi üçün belə bir proqram hazırlanmayıb. Belə proqramlara müəllimlərin çox ehtiyacı var. Televiziyada əcnəbilər üçün “*Azərbaycan dili*” verlişi nümayiş etdirilməlidir. Onlar üçün tədris filmləri göstərilməlidir. Əcnəbilər belə verilişlərə baxarlarsa, təkcə Azərbaycan dilini yox, Azərbaycan mədəniyyətinin müəyyən xüsusiyyətlərini də görər və ondan diskussiya materialı kimi istifadə edə bilərlər.

Əcnəbilərə Azərbaycan dilinin öyrədilməsində *filmlərin* yeri ayrıdır. Kinofilmlərdə əks etdirilən əhvalatlar tələbələrdə müstəqil fikir yürütmək, təəssürləri başqalarına söyləmək ehtiyacı doğurur. Kinofilmədən istifadə zamanı dərslər əyaniləşir, maraqlı mübahisələr başlanır, müxtəlif fikirlər söylənir. Tələbələr filmə baxdıqda düzgün tələffüz qaydalarını, dilin qrammatik quruluşunu öyrənir, onların lüğət ehtiyatı artır. Eyni zamanda, Azərbaycan adət-ənənələri, mədəniyyəti, Azərbaycanın mentaliteti ilə yaxından tanış olurlar.

Hər hansı bir filmin kasetini gətirib televiziya vasitəsilə göstərmək də olar. Film qısa olmalıdır. Əgər uzun olarsa, tələbələr yorular, fikri yayına bilər. Tələbələrin yaşına, marağına, Azərbaycan dilini bilmək səviyyəsinə uyğun sözlər seçilməlidir. Film göstərilən zaman tələbələr qeydlər götürməlidirlər. Müəllim filmi həm səsli, həm də səssiz göstərə bilər. Müəllim “Azərbaycan”, “Bakı”, “Səməd Vurğun” və s. mətnləri tədris edərkən filmlərdən istifadə edə bilər. Tutaq ki, “Bakı” mətni ilə bağlı film göstərilir. Filmə baxdıqdan sonra tələbələrə suallar verilir. Məsələn:

I cərgə

Bakıya neçənci səfərinizdir?

Bakı xoşunuza gəlirmi? ...

II cərgə

Bakının hansı tarixi yerlərində olmusunuz?

Bakıya nə məqsədlə gəlibsiz? ...

Sorğudan sonra müəllim filmin ümumi mövzusu ətrafında müzakirə aparır. Müzakirədən sonra filmi bir də göstərmək olar. Yaxud da başqa vaxtda yenidən filmə baxıla bilər.

Sadə danışmaq dilini əcnəbilərə mənimsətmək üçün Azərbaycan televiziyası vasitəsilə uşaqlar üçün verilən maraqlı cizgi filmlərinin dinlənilib, müzakirə edilməsinə geniş yer vermək lazımdır. “Tıq-tıq xanım”, “Ayı və şir”, “Qarğa və tülkü”, “Tülkü və durna”, “İki dost” və s. adlı cizgi filmlərini videokasetə köçürüb auditoriyada televiziya vasitəsilə göstərmək olar. Bu, tələbələrdə Azərbaycan dilini öyrənməyə marağı daha da artırır, onları bu dildə öz fikir və düşüncələrini ifadə etməyə hazırlayır.

Az vaxtda əcnəbilərə Azərbaycan dilinin öyrədilməsində tədris filmlərinin, kinofilmlərin, cizgi filmlərinin böyük əhəmiyyəti var. Filmlərdən istifadə etdikdə tələbələr filmə əks etdirilən əhvalatlar haqqında müstəqil fikir yürüdə bilirlər. Bu zaman müəllimin dərsi əyaniləşir. Dərs çox maraqlı keçir. Tələbələr görür və tanış olurlar. Radio dinləmək, televiziya və kinofilmlərə baxmaqla onlar yeni sözlər öyrənirlər. Texniki vasitələrdən səmərəli istifadə olunması nəticəsində ingilisdillilər Azərbaycan dilində daha sərbəst danışa bilirlər.

Dərslərdə texniki təlim vasitələrindən istifadə etməyin müstəsna əhəmiyyəti var:

- Bu, müəllimlərin də, tələbələrin də işini xeyli yüngülləşdirir.

- Bu zaman vaxta qənaət edilir.
- Öyrənilən daha yaxşı yadda qalır.
- Tələbələr özlərini sərbəst hiss edirlər.
- Dərs kollektiv şəraitdə keçir.

Dərslərdə *flash-oyunlardan* istifadə də maraq doğurur. Bu zaman müxtəlif növ işlərdən: labirintlər, mətn üzrə suallara cavab, cizgi filmləri fraqmentləri ilə işləmə, testləşdirmə, məntiqi məsələlər və s. istifadə olunur.

Bir sözlə, İnformasiya-Komunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə zamanı dərs yüksək estetik və emosional bir səviyyədə keçir, əyanilik təmin edilir. İKT-nin tətbiqi ilə tələbələr dərslərdə müstəqil işləyir və tədqiqat işləri aparırlar. Hazırda tətbiq olunan interaktiv təlim üsullarının bir çoxunda müəllim elektron bazadan istifadə edir. Bu isə öz növbəsində bir dərstdə tələbələrlə görülən işin həcmi bir neçə dəfə artırır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bayramov İ. Rus məktəblərində Azərbaycan dili üzrə nitq inkişafı metodikası. – B.: Maarif, 1988.
2. İ saxanlı H., İsmayılova E., Nəsirova F. The Azerbaijani language – Azərbaycan dili. – B.: Xəzər Universitəsi, 1997.
3. Əfəndizadə Ə., Əhmədov N., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi, I hissə. – B.: Maarif, 1976.
4. Əfəndizadə Ə., Əhmədov N., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi, II hissə. – B.: Maarif, 1977.
5. M.Dobson, Julia. Effective techniques for English conversation groups, published USIA reprinting, 1992.
6. Curry, Dean. Easy does it. – Pie de Imprenta: Washington, US. ..., 1976.
7. Marianne Celce-Murcia, Lois McIntosh, Editors. Teaching English as a second or foreign language. – 1979.
8. Красильникова Н.Б., Меленьтева Т.И., Морозова Е.И., Потапова Г.Б. Learning to read Russian, Russky Yazuk Publishers, Moskow, 1988.

* Məqalədə İnternet materiallarından da istifadə edilmişdir.

Summary

ORGANIZING THE READING LESSONS AND DEVELOPING THE INTEGRATIVE COMMUNICATION DURING TEACHING THE AZERBAIJANI LANGUAGE FOR FOREIGN STUDENTS

Elza İsmayılova
Khazar University

Today, the Republic of Azerbaijan is an independent state. They make exchange of experience with the citizens of foreign countries, and establish friendly and fraternal relationships. Foreigners need to learn the azerbaijan language and communicate directly. The foreigners should learn the azerbaijani language not a theoretical point of view, but from a practical point. They have a less time to learn the language as a living spoken language.

The article deals with the enrichment of vocabulary fund, the foundation of practical speaking skills, the development of coherent speech of foreign students like, replying to questions, translation, to bend deformations over the texts, also to develop students' listening comprehension, speaking and reading skills, the organization of reading classes, telling of texts and the *importance of reading classes* to students.